

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Debrecen, Magyarország
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

AZ ORPHEUS REJTETT PROGRAMJA¹

Skriveni program *Orfeja*

The Hidden Programme of *Orpheus*

A tanulmány Kazinczy folyóirata, az *Orpheus* programjának háttérében felfedezhető szabadkőműves vonatkozásokat igyekszik megrajzolni. Az *Orpheus* első száma és az 1789 decemberében vele párhuzamosan készült *Hivatalba vezető beszéd* összefüggései a tanfelügyelő és a szerkesztő törekvéseinek egységét mutatják meg, az Aranka Györgyhöz és Batthyány-Strattmann Alajoshoz írott 1790. márciusi és 1791. januári levelek pedig e nyilvánosság előtt megjelenő programos gondolkodás kapcsolatát Kazinczy szabadkőművességről alkotott ideális elképzelésével. Az első levél még a program megvalósításának kezdetén íródott, a második nem sokkal annak végső ellehetetlenülése előtt, egy utolsó kísérletként megújítására. Hamarosan azonban Kazinczy mint tanfelügyelő és mint szerkesztő is pályafutása végére ért. *Kulcsszavak:* Kazinczy Ferenc, Orpheus, szabadkőművesség, irodalmi nyilvánosság

Kazinczy a költő-pap Orpheusz mitológiai alakjának a nevét adta folyóirata címéül, mely a beavatottak számára Kazinczy szabadkőműves neveként is azonosítható volt. A címlapon szereplő másik álnév, Széphalmy Vintze a folyóirat szerkesztőjét nevezte meg. Az *Orpheus* címlapjának kettős álnévhasználata a szabadkőműves küldetéstudat kettősségéhez illeszkedik: a szervezet titkos páholy-munkájának eredményeit a testvérek a laikus világban törekedtek megvalósítani. Széphalmy Vintze Kazinczy szabadkőműves énje megkettőzésének tekinthető, aki Orpheus testvér programját a literatúra világában képviseli. A tanfelügyelő-

¹ A tanulmány, mely egy készülő nagyobb munka fejezeteire épül, az ELKH-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében jött létre.

szerkesztő nyilvános programját 1789 decemberében a *Hivatalba vezető beszéd* és az *Orpheus* Bé-vezetése egyidejűleg, egymást kiegészítve fogalmazza meg. E programról másutt részletesen szóltunk (Debreczeni 2022), az alábbiakban külön jelölés nélkül e tanulmányra utalunk a program nyilvános vonatkozásairól szólván, miként Kazinczy szabadkőművességének általános kérdéseit illetően szövegkiadásunkra és monográfiánkra (Orpheus 2001; Debreczeni 2009). Ha a *Hivatalba vezető beszéddel* és az *Orpheus* Bé-vezetésével összeolvassuk a 18. század végének szabadkőművessége kapcsán gyakran emlegetett két levelet, Kazinczy Aranka Györgynek 1790. március 25-én és a Batthyány-Strattmann Alajosnak 1791. január 7-én írott leveleit, feltárulhatnak előttünk a nyilvános program rejtett szabadkőműves vonatkozásai.

Világosság és írásbéli szabadság

Kazinczy 1790. március 25-én írta Aranka Györgynek első levelét szabadkőműves testvérként, *szerzetes Barátjának, szerzetes Atyámfjának* szólítva őt (KazLev. II. 15, 287. sz.). Az előző nyáron léptek levélkapcsolatba, azóta Kazinczy egyik legfontosabb levelezőpartnere volt, kőművességük megvallása azonban a bizalmasság minőségileg új szintjét jelentette. A szerzetes Atyafi formula ehhez a kapcsolathoz és barátságuk rövid, intenzív szakaszához kötődik. Kazinczy március 25-én kelt levelében (KazLev. II. 51–55, 307. sz.; kommentált angol fordítása: Lengyel–Tüskés 2017, 196–200) Orpheus aláírással, „Atyafi szeretettel” köszön el, miután összefoglalta szabadkőműves önértelmezését:

Szerzetes é vagy Vitéz Atyafi? Mind a' kettő. Mert a' kőművesi [szék] éppen olyan, mint a' Maltheser. Félig pap, félig katona. Néha tömjén van kezébe, mellyet a' Teremtés Istenének nyújt bé, néha kard, mellyel az ártatlanságot védelmezi (KazLev. II. 55, 307. sz.).

A „félig pap, félig katona” kettőssége, mely a kor szabadkőműves ikonográfiájában is fellelhető (Anoniem 1786; l. részletesen Debreczeni 2009, 382–384), Kazinczyt a máltai lovagrend kettős, vallási-karitatív és katonai jellegére emlékezteti. A pap és katona mint szabadkőműves szerepminta érintkezik a pap és költő orpheuszi szerepmintájával, melyet folyóirata címében nyilvánosan vállalt. Az Arankának írott márciusi levél a *vitéz atyafi* szerepfelfogásában rejlő programos gondolatokat fejt ki, utalva az *Orpheus* programjára, nem a nyilvánosságának szánva. Mikor a titkolni kívánt mozzanatokra hívja fel Aranka figyelmét, egy pillanatra láthatóvá válik az *Orpheus* programjának szabadkőművességgel érintkező rejtett rétege. Vagy inkább csak sejthetővé, mert ez a kőművességről a kortárs Kazinczy-szövegek között szinte egyedülként hosszan és nyíltan beszélő

levél is tele van aktualitásokra történő, ma már néhol homályos utalásokkal, és gyakran a köművesség erősen szimbolikus nyelven szól.

A levél elején Aranka levélregényének (*Júlia' levelei Ovidiushoz*) cenzori tiltásáról számol be a kiadást magára vállaló Kazinczy, ostorozván a kassai cenzort és az általános sötétséget. Saját pozícióját a sötétség erői ellenében határozza meg, s az Orpheus-vállalkozást nyíltan ehhez köti:

Tsak attól tartok, hogy lángoló fel-gyúladásaim által el ne rontsam igyekezeteimnek bódogulhatásait. Olvassa meg a' kinek esze és szíve van Orpheusom bé-vezetését, olvassa meg pag. 90. azt, a' mit Rousseauból fordítottam, és azt a' mit Kallós által fordítottam Helvetiusból; – olvassa meg tulajdon gondolkozásomat Orpheusom II-dik kötetében a' Lélek halhatatlansága felől, 's látni fogja, ki vagyok, 's áldani fog, ha én már régen nem lézek is. Valakinek fel kelle támadni, mert már többé szenvedni nem lehet, a' mit tsinálnak (KazLev. II. 51–52, 307. sz.).

Négy szöveget emel ki, a Bé-vezetést, a Rousseau lengyel alkotmánytervéből készített fordítást, a lélek halhatatlanságáról írott kommentárt, valamint e három saját írás mellett az egyik munkatársával lefordított Helvétius-levelet (az *Orpheus* programját elemezvén elsősorban éppen e négy szövegre támaszkodhattunk már említett tanulmányunkban). Az tehát egyértelmű, hogy az *Orpheus* első két számából mit tekint hitvallása alapvetésének, arra viszont csak homályosan utal az idézet első és utolsó mondatában, hogy milyen célok jegyében és kik ellen kíván küzdeni.

Ez a homályosság jellemzi az idézett rész előtti három mondatot is, a nyelvhasználat erősen enigmatikus jellegéből adódóan:

Nagy még a' setétség, kedves Barátom! és nékem úgy látszik, hogy mivel némely helyeken *napok* támadnak, a' barlangok setétjei még feketébbé válnak, mint eddig voltak, míg Egünket estveli homály fogta vala bé. Én meg-makatsítottam magamat ki-tsikarni a' Superstitio kezéből a' véres tört, és irtóztató képéről le-kapni az áll-ortzát. Voltaire, Rousseau, Helvetius, a' Sanssouciba lakott Philosophus, 's a' Kőművesség úgy adnak paist balomba, jobbomba kardot, lábaimra szárnyakat, mint mikor Perseust készítették-fel az Istenek az Andromeda meg-szabadítására (KazLev. II. 51, 307. sz.).

Az első mondat a világosság–sötétség ellentétre épül. A világosság fogalomként és szimbólumként meghatározó volt Kazinczy számára kezdetektől, s az *Orpheus*ban éppen azt láthatjuk, hogy egy differenciálódó fogalmi hálóban hogyan válik egyre inkább jelképpé. A világosság itt is szimbolikusan értendő,

de nyoma sincs annak az óvatos fogalmazásnak, mely a Bé-vezetést jellemzi. A második mondatban a superstio elleni küzdelem szintén visszavezethető Kazinczy két 1786-os verséhez, a *Gróff x x x Ferentzhez* és a *Daimonia* címűekhez (Költ. II. 147–157), s a Bé-vezetés józan gondolkodás fogalmának is egyik negatív meghatározását jelenti („babonaságtól megtisztult religio”). Mint Pál József írja (Pál 1989, 209–210), itt az az emblematicus hagyomány állhat a háttérben, melyhez például a Diderot *Pensées philosophiques* című műve 1746-os kiadásának címlapján álló metszet is tartozik, Kazinczy leírása megfeleltethető ennek. Vitéz Imréhez szóló 1789. augusztus 23-i levelében pedig a szerelmi románokat elítélő buja álszentek leleplezését jeleníti meg ugyanezzel a képpel és az önálló ítéletalkotás korabeli formulájával: „bak-képekről le-kapom az áll-orczát; hogy lássa minden a’ ki nem mások’ szemével lát” (KazLev. I. 439, 238. sz.). Ugyancsak Pál József ismerteti annak az ikonográfiai hagyománynak a példáit, melyre a harmadik mondat mitológiai utalása visszavezethető (filológiailag nem tudjuk adatolni egyik képi párhuzam esetében sem Kazinczy konkrét forrását, leírásai azonban megfelelni látszanak az ismert ikonográfiai hagyománynak). A harmadik mondatban nem maga a Perszeusz-történet a referencia, az utalás azokra az istenektől, Pallasz Athénétől és Hermésztől kapott harci attribútumokra (pajzs, kard, szárny) vonatkozik, melyek a Perszeusz-ábrázolásokon megjelennek. Így nyeri ő, a vitéz atyafi is erejét a világosodás felsorolt nagy alakjaitól, valamint, és egyáltalán nem mellékesen, a kőművességtől.

Az idézett rész enigmatikus utalásaiban a sötétség, a superstio erői elleni küzdelem jelenik meg. Hogy milyen erőkre vagy konkrétan kikre is kell gondolnunk, arra nézve a következő bekezdés utalásai adnak támpontokat. Két nevet említ, az egyik Molnár János szepesi kanonok, akivel Kazinczy tanfelügyelőként többször konfliktusba került, miközben literatúrai dolgokról barátságosan leveleztek. Kazinczy példaként írja, hogy Molnár egy könyvet készül kiadni a naturalisták ellen, melyben Voltaire-t úgy említi, mint aki betegségében saját székletét ette meg. Az *Orpheus*ban később újra felhasznált példázata kapcsán itt a levélben Molnárt elítélőleg így kiált fel: „Gyönyörű Apológiája a’ Keresztyén Vallásnak.” Molnár egyébként még 1787-ben levélben megküldte Kazinczynak az *Ártalmas könyvek* című versét, amely azok ellen szól, „Kik Voltairnak utánna fel-dühödtek, / Vagy Rousseaut követik Venus kezéből / Vett vak-tőr hegyivel rohanva törvén / Istentől adatott Hitünk ’s Reményünk Ellen” (Orpheus 136). Molnár éppenhogy a religio fenyegetettségét vizualizálja a vak-tőr képében, ami aztán Kazinczy Arának írott levelében a superstio kezéből kicsavarandó törként jelenik meg, noha direkt összefüggés a két szöveghely között nem igazolható és nem is szükségszerű. A kezébe jelképesen pajzsot és kardot adó szerzők névsora (Voltaire, Rousseau, Helvétius, II. Frigyes) azonban éppen a Molnár által emlí-

tettekkel kezdődik, s hozzátehetjük még ehhez a Bé-vezetésben Helvetiusként említett Holbachot is. E névsor önmagában nem ad érdemi támpontot Kazinczy filozófiai álláspontjának értelmezéséhez, nem is ezt szolgálja. Legfeljebb a világosodást általában reprezentáló névsorként tekinthetünk rá, illetve a különféle, Kazinczy számára aktuálisan fontos eszmei indíttatásokat köthetjük e nevekhez, hiszen mindegyiktől szövegek jelentek meg az *Orpheus* hasábjain. A superstitio, a sötétség erői elleni küzdelem, melyet az Aranka-levélben nyíltan felvállal, ezekbe osztódik szét a folyóirat hasábjain.

A másik említett személy Szaicz Leó, aki (mint az *Orpheus*ban közölt útirajzban olvasható) a világosodás híveit „Aufklaerungs Phantastoknak, Széllal bélelt Tudósoknak” nevezte. Kazinczy szerint Szaicz felekezetiileg türelmes, „de a Catholicusban a leg-ártatlanabb heterodoxiát sem nézheti”, s általában nem bánja, ha őt bírálják, „tsak a hitet ne illesse senki; tsak az ő hyperorthodoxiájától ne térjen-el” (*Orpheus* 62). Ez a fő oka, hogy Kazinczy „írtózik gondolkozása módjától”, mert mint a Bé-vezetés kapcsán láthatjuk, számára a gondolkozás és a hit szabadsága az elsődleges, szemben mindenféle ortodoxiával. Éppen ennek biztosítása a babonáság elleni küzdelem közvetlen célja és értelme, ezt fogalmazza meg az *Orpheus* nyitó közleményei között szereplő Helvétius-fordítás:

Ne engedd hogy a' superstitio és a' Theologia ollója a' gondolkozás szárnyait metszegesse. Mit árthat gondolatainknak szabad ki-mondása? [...] Tsak azok a' tévelygések hintettek a' Nép közzé meg-hasonlást és zenebonákat, a' mellyek a' Fanatismust és superstitiót akarták szentnek tartattatni. [Az írásbéli] szabadság el-múlhatatlanul szükséges. Ha béklyó van lábainkon nem szaladunk; kéntelenek vagyunk úgy bukni (*Orpheus* 14).

Az „írásbéli szabadság” közvetlenül a cenzúra ellen irányul, az Aranka-levél bevezetése, mint arról szó volt, annak kapcsán született, hogy a kassai cenzor nem engedélyezte Aranka románjának kiadását. Ugyanakkor az „írásbéli szabadság” a legszorosabb összefüggésben áll a józan gondolkodás és józan értelem átfogóbb fogalmaival, melyek a Kalauz, a Vezér alakzataiban és a *maga szemével látás* formulájában öltöttek testet. A szabad ítéletalkotás olyannyira fontos volt Kazinczy számára, hogy ebben az időszakban annak jogát nem tagadta meg ellenfeleitől sem (még ha ezzel logikai ellenmondást hozott is létre, hiszen a belső sugallat egyfajta megvilágosultsághoz, kiválasztottsághoz kötött). Szaicz kapcsán írja: „Hadd mondja a' mi felől őt lelki-ismérete meg-győzte”, Molnár János idézett versét pedig közreadja az *Orpheus*ban (igaz, Molnár más közölt versei kapcsán megvallja gúnyolódó hátsó szándékát). Ha tehát az Aranka Györgynek szóló levél idézett részében olvasható enigmatikus utalásokat összeolvassuk a levél más

részeivel és az *Orpheus* szöveghelyeivel, némileg pontosabb képet alkothatunk Orpheus-Kazinczy, a *vitéz atyafi* céljairól és arról, hogy kik ellenében kívánja azokat megvalósítani. A legfőbb ellenfél a Superstitio, amely megnevezés alatt a korabeli, elsősorban katolikus hitvédelem érthető, ami ellenében a világosodás általában vett szolgálata mellett a szabad gondolkodás jogáért, a kimondás szabadságáért kíván küzdeni.

A kőművesség belső és külső világa

A levél elején és végén tehát hírek, illetve ezek kommentárjai olvashatók, melyek közrefogják a kőművességről szóló hosszú középső levelegységet (a „Hadd feleljek már Leveledre” kezdetű résztől a beiktatási beszédről való híradásig). Ebben található a Kazinczy szabadkőműves hitvallásának tekinthető, sokat idézett sorok, melyek kapcsán Granasztói Olga újabban felhívta a figyelmet azok kontextusára is, kiemelve, hogy az „egész levélcikkely legalább annyira alapos kritikája a magyarországi szabadkőművesség akkori állapotának, mint őszinte és lelkes kinyilatkoztatás a titkos társulat mellett” (Granasztói 2016, 600). E rész első fele Aranka Kazinczy szabadkőművességről való felfogása iránt érdeklődő kérdéseire válaszol (ez a válaszokból adódó következtetés, a levél és kérdései nem ismertek), majd a második felében ebből kiindulva javaslatot tesz a kőművesség Erdélyben való terjesztésére. Kazinczy kritikája a szabadkőművesség három irányzatától való elhatárolódásként fogalmazódik meg az első egységben. Elítéli a „három Angliai grádusnál” (inas, legény, mester) több fokozatot alkalmazó rendeket, melyeket eltévelyedésnek, „zsebmetszők művének” nevez, mert mint később említett példája mutatja, a pénzgyűjtéssel romlást okoztak (minderről részletesen lásd Granasztói Olga tanulmányát, melynek ez az egyik fő témája). Megesküszik továbbá, hogy soha nem volt az illuminátusok rendjének tagja, de e tagadás mellett egy félmondat kapcsán odavetett költői kérdés eszmei rokonszenvről árulkodik (erről később szólunk).

A rózsakeresztes a harmadik irányzat, melytől elhatárolódik, mert az az aranycsinálás, az örök élet titkának keresése és „több efféle haszontalanságok, esztelenségek, bolondságok körül forgolódik”. A szabadkőművesség hermetikus ágával Kazinczy szembefordult már 1786-os verstöredékében, a *Daimoniában*, e levélben pedig éppen a hermetizmussal való kontrasztból vezeti le saját kőműves hitvallását, mondván, mindez

olly bolondság, a' mit még a' gyermek is meg nevet, nékem az mind nem kell. – – Én nekem a' kőművesség olly társaság, a' melly egy kis karikat tsinál a' leg-jobb szívű emberekből; mellyben az ember el-felejt

azt a nagy egyenetlenséget, a mely a külső világban van; a melyben az ember a Királyt és a leg alacsonyabb rendű embert testvérének nézi, a melyben el felejtkezik a Világ esztelenségei felől, 's azt látván, hogy minden tagban egy Lélek, t. i. a jónak szeretete, dolgozik, öröm könnyeket sír, a melyben sokkal biztosabb Barátokat lél, mint a külső Világban (KazLev. II. 53, 307. sz.).

E leírás azt fogalmazza meg, mi Kazinczy számára a kőművesség lényege ideálisan, a levél egésze pedig arról szól, hogy a kőművesség valósága nem teljesen ilyen. Ez indokolja, hogy mikor a szabadkőművességgel foglalkozó levélegység második részében kifejti javaslatát egy Erdélyben szervezendő páholyra, nemcsak kőművesekre támaszkodna. Sőt, a választóvonalat nem a beavatott kőművesek és beavatatlan profánusok között húzza meg, hanem a megvilágosodásra való képességet helyezvén előtérbe mind a beavatottak, mind a profánusok között elkülönít olyanokat, akik alkalmasak a megvilágosodásra, s olyanokat, akik nem:

ha esmérsz vagy hat hét tökéletes szívű embert, a kinek a feje vagy üressé a bolondságtól, vagy meg-tisztulhat, szólj nékiek, monddjad, hogy valamit illyest kezdeni lehet; ha még Profanusok, tsinálj jó ideát a Kőm. felől, bíztasd, hogy azok lehetnek (KazLev. II. 54, 307. sz.).

Ugyanaz a belátás érvényesül itt, mint az *Orpheus* Bé-vezetésében, mikor a szellemi értelemben vett köznép megvilágosításának a szándékát veszélyesnek ítéli, mert „a Világosság' el-fogadására kevés emberek, és csak a jó-szívűek alkalmasok”. Az idézetekben szereplő *jó, legjobb, tökéletes szív* erkölcsi kiválóságot jelöl, amit elengedhetetlen követelménynek tekint, a kőműves is csak ezáltal lehet igazi kiválasztott. A megvilágosodásra való szellemi képesség és az erkölcsi kiválóság alapján tehát vannak a kiválasztottak, továbbá vannak, akik potenciálisan alkalmasak és méltóak eme világosság befogadására, s vannak, akik eleve nem. E fokozatosság egyben új társadalmi értékhierarchiát nyilvánít meg, melynek mintázatát a szabadkőművességnek az az ideális formája jelenti, melyet a levélben a megtévelyedések ellenében a maga számára érvényesként megrajzol.

A külső és belső világ szembeállítását e hitvallásban valamiféle elvont erkölcsi-képviselőtén túl gyakorlati cselekvési programot is megalapoz (mint ismeretes, a Draskovich-rendszer páholyaiban társadalmi reformprogram formálódott). Kazinczy levele a nyelv és a tudományok szolgálatát egyben szabadkőműves programként is megjeleníti. „Minden [páholy]nak lehet valamely különös tzelv venni matériául. Bécsben a Born [páholy]ja a tudományok elő-vitelét vette tzelvül” (KazLev. II. 53, 307. sz.). Alább részletesen kifejti, hogy a bécsi páholyban megfogalmazott célokat a *szerves atyafiak* hogyan valósították meg tervszerűen a külső világban. A bécsi páholyt és nagymesterét, Ignaz Bornt Kazinczy már

korábbi bécsi látogatásai alkalmával felkereste, s 1789 novemberében Bécsben járván ugyancsak mozgott szabadkőműves körökben, noha e találkozók tartalmi vonatkozásait nem ismerjük. A jelen levél logikája megerősíti feltételezésünket, hogy a beiktatási beszéd és az *Orpheus* programja összefügg e kőműves kapcsolatszerrel. Kazinczy magyar nyelvre és tudományokra vonatkozó elképzelései párhuzamba állíthatóak a Born páholyára, a tudományok elővitelére történő itteni hivatkozással, s azzal, amit ezt követően mint saját javaslatát kifejt: „Pesten lévén Novemberben, azt a tanácsot adtam, hogy egy Magyar Nyelven folyó [páholy] állíttasson-fel. Gyalázatjára van Nyelvünknek, hogy tsak németül és deákul dolgoztunk” (KazLev. II. 54, 307. sz.). Kazinczy Bécsből hazatérve Pesten szintén felkereste szabadkőműves testvéreit, november 19-én ő volt Horváth Ádám ajánlója a Nagyszívűséghez páholyba való felvételekor (erről már januárban beszámolt Arankának). E pesti tartózkodás alkalmával került szóba a magyar nyelvű páholy megalakításának terve, ami azonban nem valósult meg.

Úgy tűnik, a nyelv és tudományok *Orpheusban* és a *Hivatalba vezető beszéd*-ben képviselt programja ugyanúgy rejtett szabadkőműves háttérrel rendelkezik, mint a babonáság és sötétség erői elleni harc. Van azonban a levélben két olyan szöveghely, melyek nem egészen illeszthetők e célokhoz. Mikor azt írja Kazinczy, hogy nem volt soha az illuminátusok rendjének tagja, közbeveti: „Az ő tzélok [...] evertere superstitionem, opprimere Tyrannismum, benefacere. – Nem ez é az élet leg-édesebb boldogsága?” (KazLev. II. 52, 307. sz.) A szervezeti elhatárolódáson túl eszmei rokonszenv nyilvánul meg e költői kérdésben, a *vitéz atyafi* szólal meg itt, a pap és katona kettős szerepmintája szerint. A ’jót tenni’ és a ’babonát megdönteni’ célkitűzése összhangban van mindazzal, amit eddig láthattunk, a ’zsarnokság legyűrése’ azonban nem merült fel. Nem nagyon van szövegszerű támpontunk ennek értelmezéséhez, hacsak nem az a részlet a szabadkőműves levélegység második feléből, mikor is a kőművesek pénzgyűjtésének általában vett elítélése közben kivételt tévén ezt írja:

Van, van igen is szükség fundusra [pénzalapra], de hát nem kész é mindenkünk nem tsak utolsó xriját [krajcárját], hanem még a ’ vérét is oda adni azért, a’ mi az előbbi esetben [azaz szent szándékból] fundust kívánt? – – – Sokat is mondtam (KazLev. II. 54, 307. sz.).

Valami titkos dologra történik itt utalás, annyira sokat azonban nem mond Kazinczy, hogy azonosíthassuk, mire. A Tyrannismus és a véráldozat összekapcsolása alapján leginkább 1790 tavaszának Bécs-ellenes szervezkedésére gyanakodhatunk, amelyben az ellenzéki erők a porosz királlyal próbáltak összefogni Bécs ellenében. E szervezkedést nem kis mértékben a szabadkőműves-páholyok hálózatán keresztül koordinálták, bázisát a koronaőrző bandériumok alkották

volna, megalapozandó a nemesi felkelést (Szijártó 2010, 384–388; Nagy 2020, 74–77). Nem tudjuk, valóban erre a szervezkedésre utalt-e Kazinczy, egyáltalán azt sem, voltak-e erről információi, avagy lehettek-e kapcsolatai ezzel. Források hiányában a kérdést hagyjuk meg kérdésnek.

Tervezet a literatúra pártolására

A nyelv és literatúra pártolásának az *Orpheusban* és a *Hivatalba vezető beszédben* megfogalmazott nyilvános programja mellett az 1790. tavaszi Aranka-levél fényt vet a szabadkőműves indíttatású rejtett vonatkozásokra is. Az év végére azonban mind az ország helyzete, mind Kazinczy személyes körülményei jelentősen megváltoztak, így mikor december körül Arankának ír, leginkább az aktivitása fő területét képező *Orpheus* sorsa miatt aggódik. „Igyekezz rajta, hogy Orpheusomat sokan kívánják hordattatni. Ha sok vevő lesz, úgy Landerer el nem áll folytatásától: ha nem lesz sok Vevő, tsak Áprilisig fog nyomtatattni” (KazLev. II. 118, 341. sz.). Úgy látszik, hogy belátta, eddigi személyes anyagi áldozatai kiváltására újabb megoldások szükségesek a literatúra finanszírozásában és folyóirata kiadásában. E belátáshoz köthető egy különös tervezet, melyet 1791 elején küldött Kazinczy Batthyány-Strattmann Alajos hercegnek.

Batthyány herceg 1790. október 18-i levelében (KazLev. II. 113–114, 338. sz.) megköszönve a Gessner-fordítás példányát, támogatásáról biztosította Kazinczyt, aki az udvarias szavakat komolyan véve készítette el tervezetét. A nagyszabású, némiképp túlhabzó elképzelés nem nyerte el a címzett tetszését, a reménybeli társaságszervező rövid, rideg hangú elutasításban részesült hamar (KazLev. II. 160–161, 360. sz.). A hercegnek 1791. január 7-én írott levelet (KazLev. XXIII. 28–34, 5665. sz.) újabban Granasztói Olga részletesen elemezte (Granasztói 2019), most elegendő csak azokat a vonatkozásokat kiemelni, melyek által közelebb juthatunk az *Orpheus* szerkesztésének és tanfelügyelői hivatalának végéhez közeledő Kazinczy helyzetének megértéséhez. A levél két nagy egységre tagolható. Az elsőben Kazinczy, főleg saját példájára hivatkozva, a literatúra művelésének anyagi nehézségeit fejtegeti, s megoldásként a főúri mecenatúrát ajánlja. A második egységben, ennek mintegy intézményesítéseként egy árkádiai társaság tervét vázolja fel részletekbe menően, melybe beleszövi egy előfizetési rendszeren alapuló negyedévi folyóirat tervét is.

A levél első fele a literatúra pártolásának az *Orpheusban* képviselt programját fejt ki, idézve Helvétius gondolatát is, mely a folyóirat első számának élén közölt leveléből való. Ezúttal azonban Kazinczy nem marad meg a jó példák felmutatásánál, bírálatot fogalmaz meg azon fősvénykedő nagyjaink ellen, akik

a kártyaasztalon kívül nehezen nyitják meg erszényeiket. A műveletlen nemes humanista toposzát alkalmazza itt, mely a hungarus értelmiségtől átszármazva új életre kelt a tudós hazafiság beszédmódjában, különös erővel az 1790-es év hírlapjainak hasábjain (lásd erről részletesen, példákkal, szakirodalommal Debreczeni 2009, 202–208). A hercegnek írott levélben Kazinczy a maga példáján szemlélteti a literatúrát művelők anyagi nehézségeit, egy előfizetési felhívásával (MTA KIK K 608. 77a–78b) néhol pontosan egyezően sorolja, melyik könyvből hány példányt osztogatott el, mennyit költött a könyvekhez készített metszetekre, postára, írrokra, könyvek, folyóiratok vásárlására, megállapítva, hogy 1500 forintos fizetése ellenére oda jutott a literatúra miatt, hogy azt vagy félbe kell hagynia, vagy adósságba kell vernie magát. A hercegnek írott levél háttérében személyes élethelyzet áll, mely hitelesíti és felerősíti az *Orpheusban* megfogalmazott irodalompartolási programot.

E program a főúri mecenatúra hagyományrendjére épül, de Kazinczy ennek működtetését itt a bevett szokásoktól eléggé eltérően írja le:

Venné által egydik munkámat egygy, másikat más, harmadikát harmadik Nagyunk, bizza rám hol, miként, millyen papirosra akarom nyomtattatni, tudakozza meg tőlem mennyibe kerül ki-adása, s annak árát küldje kezemhez, s a' munka egynehány hónap alatt a' publicumnak kezében lessz (KazLev. XXIII. 30, 5665. sz.).

A kiadott példányok tizedét a támogató kapná elosztogatásra, a többit a szerző nyomott áron eladná, s így munkája béréhez jutna. Jól járna tehát ő is, a vevő is s a támogató is, mert neve a könyv által a késő korok számára megörökíttetnék. E konstrukcióban azonban a támogatónak semmibe sincs beleszólása, nem a szerző kér pénzt, hanem a támogató kérdezi meg, mennyit adjon. Ez nem teljesen példa nélküli, mert mikor Kazinczy a *Hamlet* ajánlását a címzettnek, Prónay Lászlónak megküldő levelében támogatást kért, hogy a felállítandó színjátszó társulat eljátszhassa fordítását, Prónay nagyvonalú választ adott: „Méltóztatás csak tuttomra adni, menyit pénzt, és hova külgyem: azt azonnal kézben olvastatni el nem mulatom” (KazLev. II. 89, 322. sz.). Ez azonban kivételes eljárásnak tekinthető, s Kazinczy a hercegi levélben valójában a kivételt szeretné szabálynak tekinteni, ami a mecenatúra bevett hagyományában nem volt reális. Az elképzelés a függetlenség és feltétlen döntési autonómia nagyon erős vágyából és törekvéséből fakadhat.

A levél második részében kifejtett arkádiai társaság terve megpróbálta összeegyeztetni a függetlenségre való törekvést az óhatatlanul kötelmeket jelentő társasági szervezettel, kimondatlanul az elképzelt mecenatúra intézményesítését vizionálva ebben. Kazinczy utalt itt a Széchényi-féle 1790. őszi társasági

kezdemenyezésre is (lásd erről Thimár 2007, 81–110, főleg: 98–108; valamint Kakukcska 2006 és Zvara 2013), de elintézte annyival, hogy az „felállani nem fog”, ezért kezdett saját terv kidolgozásába. A Magyar Liget Pásztorainak vagy Magyar Arcasoknak nevezendő társaság tervezete a római Arcadia Társaság mintájára készült, meglehetősen szabadsággal. A formális vezető, mint fő-pásztor, Batthyány lenne, a fő-jegyző, méghozzá örökös főjegyző ő maga. Ez a szervezeti pozíció biztosítaná Kazinczy tényleges vezető szerepét a társaságon belül, ami ellensúlyozhatja azt, hogy a társaság vállalásával függetlenségéből valamennyit feladni kényszerül. A formaságokra és rituáléokra fogékony Kazinczy élvezettel merül el a részletek kidolgozásában, a szervezeti keretek meghatározása mellett kitér a névhasználatra (ő maga az anyjától éppen megkapott birtokrészen folyó Bozsva patak után Bozsvai Aladár lenne), a levélbeli megszólításokra, a pecsétre, az összejövetelek tárgyaira stb. Mindez különös hatást kelthet az allegorizáló szertartásosságra nem annyira fogékony olvasóban, s könnyen elfedheti a sok jelentéktelenné érezhető mozzanat között megbúvó azon részleteket, melyekben az irodalomfinanszírozási koncepció lényege rejlik. Az egyik ilyen a társaság összetételének leírása, mely szerint a pástorok

három karra oszthatnak. 1.) A' *legelők*, így fognak neveztetni az író tagok. 2.) A' *védők*, (Die Schützende) ide vétetnek hazánknak azok a' nagyjai, a' kik nem irnak, de az írókat segítik. 3.) A' *Gyönyörködők* vagy *mulatók* (Die Diletanten), péld. asszonyságok, a' kik nyilvánosan jeleit adják hogy érzékenyek nyelvünk szépségei eránt (KazLev. XXIII. 31, 5665. sz.).

A legelők–védők kettősségében a literatúra pártolása, a mecénatúra ölt szervezeti formát, az *Orpheus* tudós hazafiság összefüggésében értett programos törekvései jegyében. A legelők (író tagok)–gyönyörködők (Diletanten) kettőssége a *Bácsmegyey* végére illesztett szójegyzék artista–dilettáns fogalompárját idézi (Ford. 190–191), mely a kényesebb ízlés vagy az *Orpheus* címlapján szereplő jobb ízlés által uralt világhoz tartozik. A művészettel átszőtt kifinomult életvitel csinosodás beszédmódja szerint elgondolandó mintáját Kazinczy számára minden bizonnyal a kassai Rózsák Társasága jelentette (Abafi 1886), melyhez számos ponton hasonlít az itteni tervezet. Az arkádiai társaság tehát egyszerre biztosítaná a literatúra biztonságos művelésének és civilizált fogyasztásának szervezeti kereteit.

A társaság megoldást kínálna az *Orpheus* aktuális problémáira is. A tervezet vége felé azt írja Kazinczy, hogy a társaság negyedéves körleveleivel együtt kiküldésre kerül „a' három hónapi periodicus írásnak egy szakasza is”, noha ilyen negyedéves folyóiratról addig nem esett szó. Ezt követően összefoglalja, hogy ez a „társaság tagjainak bé küldött verseiken vagy prosájokon kívül” különféle

literatúrai híreket és recenziókat tartalmaz, majd kijelenti, hogy „periodicus munkánkknak árát minden tag le-tenni tartozik” (KazLev. XXIII. 32–33, 5665. sz.). E pár sor valójában az *Orpheus* újjáalakításának a terve, megoldás a szerkesztés, finanszírozás és terjesztés problémáira. A lap a „legelő tagok”, vagyis az írók munkáit adja közre, nem hónapos, hanem negyedéves megjelenéssel, előfizetési rendszerben, postai terjesztéssel. A sors furcsa párhuzama, hogy Batsányi éppen egy nappal korábbi levelében a *Magyar Museum* újjászervezésének hasonló elképzeléséről számolt be Aranka Györgynek, ugyanúgy szidva a literatúrát nem támogató gazdagabb uraságokat, akik persze „a bandériumok cifraságaira negyven ötven ezreket sem szántak kiadni” (Batsányi 240, lásd részletesen *Museum* II. 47). Csakhogy ő felvett kétszáz forint hitelt Széchényitől, s ebből alapvetően üzleti útra állította lapját, Kazinczy ezzel szemben különös arkádiai társaság által akarta intézményesíteni a mecenatúrát. Hitt e számunkra életképtelennek látszó tervben, s ennek okát a szabadkőműves indíttatásban véljük felfedezni, ami a tervezet explicit céljai mögött rejtett szándékként vélelmezhető.

A tervezet ugyanis olvasható az egy évvel korábbi, Aranka Györgyhöz szóló levélben leírt ideális szabadkőművesség megvalósítási kísérleteként, legalábbis a két levél közötti erőteljes gondolati és szövegpárhuzamok megengednek egy ilyen értelmezést. Kazinczy hangsúlyozza, hogy az arkádiai társaság nem kőműves szervezet, s hogy ne is lehessen annak tartani, nappal rendeznék az összejöveleket, melyeken papok és nők is részt vennének. Ugyanakkor tudjuk, hogy a szervezet megnevezett vezetői, Batthyány, Kazinczy, az öt kerület tisztségviselői (az alpásztorok és az aljegyzők), köztük a hozzá aktuálisan legközelebb álló Aranka és Horváth, egytől egyig kőművesek. Az Aranka-levél hosszan részletezte a bajokat, melyeket a pénz okozott a kőművesek között, a jelen tervezet leszögezi, hogy „Cassánk nem lessz; mert a' cassák minden társaságoknál legbizonyosabb alkalmatosságok a' meghasonlásra”. A társaság tagjainak hármas rétegződése szintén analóg az Aranka-levél megközelítésével, mely a megvilágosodásra való képesség szerint válogat. A tervezett kőműves páholyba csak olyanok kerülhetnek, akik megvilágosodtak vagy alkalmasak a megvilágosodásra és jó szívűek, akár kőművesek, akár nem. Az arkádiai társaság tagjainak tehetsége szintén különböző, s ez más-más feladatokra teszi őket alkalmassá, ki író, ki gyönyörködő, ki támogató szerepbe kerül, a kiválasztottság fokának megfelelően.

Kazinczy számára mindkét levélben Ignaz Born bécsi páholya jelenti a mintát, mely „a' tudományok elő-vitelét vette tzelúl” a páholy munkában, hogy aztán a meghatározott célokat a külső világban megvalósítsa. A jelen tervezet hosszan és emelkedett hangnemben szól a bécsiekről, kiemelve szerepüket nemcsak a tudomány, hanem a világhosszág terjesztésében is:

FERENTZ és KAUNITZ parantsolta, hogy legyen világosság; – ’s SWIETEN a’ józan-értelem szövétnekével elő-jöve ’s el-választa a’ világosságot a’ setétségtől. De még nehezen gyarapodott a’ fény, mind addig mig a’ FERENTZ fija alatt a’ SWIETEN fija vette-által atyjától a’ szövétneket, ’s BORN és SONNENFELS embereket jobb sárból nem gyúrt (KazLev. XXIII. 29, 5665. sz.).

A bécsi szabadkőművesek két nemzedékét nevezi meg a névsor, I. Ferencet és II. Józsefet (Mária Terézia férjét és fiukat), Gerhard és Gottfried van Swietent (apát és fiát), Kaunitzot, Sonnenfelst, Bornt, azaz királyokat, államférfiakat, vezető hivatalnokokat, köztük Kazinczy előljáróit. A bibliai textus itt kőműves szimbolikaként jelenik meg, melyhez az *Orpheus* és a *Hivatalba vezető beszéd* kulcsfogalma, a *józan gondolkodás/értelem* kapcsolódik. Ezt követi a másik hosszú névsor a bécsi páholyhoz kötődő művészekről, írókról, akik megvalósították a páholyban kitűzött (tágan értett) tudománybéli célokat. A program nyilvános és rejtett elemeinek összefüggése a beavatottak belső és külső világa közötti átjárás fontosságát mutatja, ami a kőműves eszmevilág gyakorlati hasznosulásának feltétele. A bécsi páholy inspirációjára létrejött tervezet valójában az Aranka-levélben megfogalmazott ideális kőművesség világi formáját próbálja leírni az elképzelt árkádiai társaságban. Alapvetően kőművesek alkotnák és irányítanák, mindenekelőtt maga Kazinczy, de szélesebb laikus (beavatatlan) bázisra is építene a kőműves célok világi megvalósításában, így teremtené meg az intézményesített mecénatúra kereteit és egy kicsinosított életforma megélésének terét.

Mindez egyben magyarázatot adhat a levél furcsaságaira, melyeket gyakran szóvá tett a késő utókor. Nemcsak a gazdag főurakat bíráló kitételek némiképp kihívó jellegére, az allegorikus szertartásosság különösségeire gondolunk, hanem magának az elképzelésnek a lényegére, arra, hogy számunkra nyilvánvalónak tűnő életképtelensége ellenére miért születhetett meg. A Kazinczy ideális elképzelésében élő kőművesség olyan társaság, „mellyben az ember el-felejtí azt a’ nagy egyenetlenséget, a’ melly a’ külső világban van; a’ mellyben az ember a’ Királyt és a’ leg alacsonyabb rendű embert testvérének nézi [...], mellyben sokkal biztosabb Barátokat lél, mint a’ külső Világban” (KazLev. II. 53, 307. sz.). Az eszme azonban nem ültethető át a valóságba. Úgy tűnik, Kazinczy felcserélte a külső és belső világot: a *szabadkőműves* főúrnak írta levelét, az elutasító választ azonban a szabadkőműves *főúrtól* kapta.

Batthyány herceg elutasító válaszána kelte után egy héttel, 1791. február 19-én Kazinczy így fakadt ki Klopstock-fordítása, a *Messias* előfizetésének alakulásáról Aranka Györgytől kapott rossz hírek kapcsán: „Átkozom azt az órát, a’ mellyben eszembe jutott, hogy irjak, nyomtattassak, költsek, magamat jövedelmemnek egy részétől meg-fosszam, ha a’ köz dologért fel-vállalt igyeke-

zeteknek ez a jutalma!” (KazLev. II. 168, 362. sz.) Majd április 8-án ugyanerről panaszkodik Arankának, mondván, „egy Párisi kortsolyásnak több tudománya ’s Aesthesise van, mint Magyar Országban a földes Uraknak. És még is tsendes vért kívánsz. Ha, ha, ha!” (KazLev. II. 186, 370. sz.) Másnap írja, hogy négy órával e levél postázása után kézhez vette a tanfelügyelői hivatalból való elbocsátásáról szóló hivatalos levelet (melyről a döntés Bécsben egyébként már december végén megszületett). „Régen el-láttam, hogy e’ lessz belőle, és így az újság olly kevés sensatiót tsinált bennem, hogy Apathiámat minden tsudálhatná” (KazLev. II. 187, 371. sz.). Az április 1-jei keltezésű elbocsátó levéllel egy napon írott levelében Kazinczy örömmel számolt be arról, hogy sajtó alatt van az *Orpheus* 8. száma, nem tudhatta, hogy a nyomtatásból még hiányzó két ív csak másfél év múlva készül el, s ez a szám lesz az utolsó. Landerer lényegében beváltotta, amitől Kazinczy decemberben félt: „ha nem lessz sok Vevő, tsak Ápriliséig fog nyomtatattani” (KazLev. II. 118, 341. sz.). 1791 áprilisának eleje váltópont volt Kazinczy életében, mert tanfelügyelői és szerkesztői státuszának alapzata egyaránt megroppant ekkor, még ha a törés véglegességét nem is látta át minden vonatkozásban.

Irodalom

Kazinczy és a szabadkőművesség hatalmas szakirodalmából a tanulmány (és e jegyzék) csak a közvetlenül használt és idézett műveket tartalmazza.

Források

- Anoniem. *Vrijheidsprent der heden-daagsche cantzel-huzaren*. 1786. Atlas van Stolk 4678, Rotterdam. https://www.dbnl.org/tekst/_doc003200401_01/_doc003200401_01_0002.php (2022. márc. 17.).
- Bacsányi János *költeményei, válogatott prózai írásaival egyetemben*. Kiad. Toldy Ferenc. 1865. Pest (Batsányi)
- Első folyóirataink: Magyar Museum I–II*. Kiad. Debreczeni Attila. 2004. Debrecen: Debreceni Egyetemi. (Museum)
- Első folyóirataink: Orpheus*. Kiad. Debreczeni Attila. 2001. Debrecen: Debreceni Egyetemi. (Orpheus)
- Kazinczy Ferenc levelezése I–XXI*. Kiad. Váczy János. 1890–1911. Budapest: MTA. (KazLev.)
- Kazinczy Ferenc levelezése XXIII*. Kiad. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza. 1960. Budapest: Akadémiai. (KazLev.)
- Kazinczy Ferenc művei: Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*. Kiad. Bodrogi Ferenc Máté, Borbély Szilárd. 2009. Debrecen: Debreceni Egyetemi. (Ford.)
- Kazinczy Ferenc művei: Költemények I–II*. Kiad. Debreczeni Attila. 2018. Debrecen: Debreceni Egyetemi. (Költ.)

Szakirodalom

- Abafi Lajos. 1885–1886. A Rózsa-rend. *Hazánk* 1885, 643–657, 732–742; 1886, 12–30.
- Debreczeni Attila. 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Budapest: Universitas.
- Debreczeni Attila. 2022. A tanfelügyelő Kazinczy programja. *ItK* (126): 441–476.
- Granasztói Olga. 2016. Szabadkőműves áruelők: Új felvetések a magyarországi szabadkőművesség 18. századi történetéhez. *Helikon* 599–624.
- Granasztói Olga. 2019. Érzéketlen gazdagok? Kazinczy Ferenc kísérlete egy irodalmi társaság megalapítására Battyhány II. Lajos herceg elnökletével. In „*köztünk a' Mester*”: *Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére*, szerk. Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté. 131–139. Debrecen: Egyetemi Kiadó.
- Kakucska Mária. 2006. Révai Miklós kézirásos Plánuma és Orczy József. In *Historia litteraria a XVIII. században*, szerk. Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Tüskés Gábor. 459–475. Budapest: Universitas Kiadó.
- Lengyel Réka – Tüskés Gábor. 2017. *Learned Societies, Freemasonry, Sciences and Literature in 18th-Century Hungary*. Budapest: MTA BTK.
- Nagy Ágoston. 2020. Horváth Ádám Zala megyei koronaőrökhöz írt verse és kontextusa. In *A kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. Csörsz Rumen István, Mészáros Gábor. 61–123. Budapest: Reciti Kiadó.
- Pál József. Kazinczy Orpheusról. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 1989 (27): 205–225.
- Szijártó M. István. 2010. *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*. Keszthely: Balaton Akadémia.
- Thimár Attila. 2007. *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*. Budapest: Universitas.
- Zvara Edina. 2013. Révai Miklós tudóstársaság-tervezetének újabb kézirata a kismartoni Esterházy-könyvtárban: Kiegészítések a tagjelöltek névsorához. *ItK* (117): 600–609.

Atila DEBRECENI

SKRIVENI PROGRAM ORFEJA

Studija nastoji da prikaže masonske aspekte koji se mogu otkriti u pozadini programa Kazincijevog časopisa Orfej. Veze između prvog broja Orfeja i Inauguracione besede, pisane otprilike u isto vreme, decembra 1789. godine, pokazuju jedinstvo težnji urednika i školskog nadzornika, a pisma iz marta 1790. i januara 1791. godine, upućena Đerđu Aranki i Alajošu Bačanj-Štratmanu, ukazuju na vezu između javnog programskog razmišljanja Kazincija sa njegovom idealnom predstavom o slobodnom zidarstvu. Prvo pismo napisano je još na početku ostvarivanja programa, a drugo neposredno pre njegovog konačnog osujećenja, kao poslednji pokušaj da se isti obnovi. Ubrzo je, međutim, Kazinci stigao do kraja svoje karijere, i kao školski inspektor i kao urednik.

Ključne reči: Ferenc Kazinci, Orfej, masonerija, književna javnost

Attila DEBRECZENI

THE HIDDEN PROGRAMME OF ORPHEUS

This paper seeks to trace the Masonic implications behind the programme of Kazinczy's periodical, *Orpheus*. The context of the first issue of *Orpheus* and the simultaneously written Inaugural Address (*Hivatalba vezető beszéd*) in December 1789 show the unity of the aspirations of the school inspector and the editor, and the letters to György Aranka and Alajos Batthyány-Strattmann in March 1790 and January 1791 show the connection between this public programmatic thinking and Kazinczy's ideal vision of Freemasonry. The first letter was written at the very beginning of the implementation of the programme, while the second one shortly before its final debacle, as a last attempt to renew it. Soon, however, Kazinczy's career both as a school inspector and as an editor came to an end.

Keywords: Ferenc Kazinczy, *Orpheus*, Freemasonry, literary publicity